

טובי פנסטר. 'ארכאולוגיה' של כתובת: בית, היסטוריה ובעלות בתכנון העיר הישראלית-פלסטינית. פרדס. 2021. 275 עמודים

חן משגב*

רוחות הרפאים של עוללות ופשעים שהתרחשו במסגרת סכסוכים לאומיים לעולם אינן נעלמות. הן שוקעות ומשתתקות לתקופות ארוכות, ואז צצות במלוא עוצמתן ומפרות את מצבי הסדר והשלווה. ספר זה מאת הגיאוגרפית, האקטיביסטית וחוקרת התכנון טובי פנסטר עוסק ברוחות הרפאים של הסכסוך הישראלי-פלסטיני, ובעיקר באלה שמקורן ב-1948 ובמלחמה העקובה מדם שהתחוללה כאן. במהלך המלחמה, שהייתה למעשה מלחמת אזרחים, ברחו וגורשו מאות אלפי פלסטינים מבתיהם. בה בעת הגיעו לכאן מאות אלפי מהגרים יהודים מאירופה וממדינות המזרח התיכון וצפון אפריקה, וחלקם התגוררו בבתיים של אותם פליטים פלסטינים. רוחות רפאים מאותה מלחמה התעוררו לאחורונה בעקבות סרטו של אלון שוורץ טנטורה והעדויות שהוצגו בו בנוגע לטבח שהתחולל במקום שבו שכן הכפר טנטורה, שנהרס וכיום שוכן בו קיבוץ נחשולים. בסמיכות מעניינת עלה לאקרנים הסרט העלילתי אימהות מקבילות של הבמאי הספרדי פדרו אלמודובר, העוסק גם הוא בסכסוך עקוב מדם – מלחמת האזרחים בספרד – וגם בו העלילה נסבה סביב קבר אחים שמיקומו ידוע אבל איש אינו רוצה לחפור אותו ולעורר את רוחות הרפאים של העבר.

אם כן, ספרה של פנסטר בא בעיתו, וגם הוא תוצר של מעשים שהוסתרו והושתקו במשך עשורים: סיפורו של בית ברחוב יפת ביפו, שאליו נקלעה המחברת לאחר שלא ביקרה בו במשך 40 שנה. הביקור בבית, שבו בילתה את שנות ילדותה המוקדמות, עורר את סקרנותה וגרם לה לדובב את אימה, לדבר על דברים שנשמרו בשתיקה במשך שנים רבות. הסיפור האישי והמשפחתי של פנסטר, הכולל פליטות, הגירה לישראל ומגורים בבית שתושביו הפלסטינים עזבו אותו זמן קצר קודם לכן, הוביל לגיבוש המחקר רב השנים שעליו מבוסס הספר. המחקר החל בהתחקות אחר ההיסטוריה רבת הפנים של אותו בית ביפו, שהופקע מבעליו הפלסטינים ב-1948 וניתן למגורים של כמה משפחות פליטים יהודים שהיגרו מאירופה, ובהם סבה וסבתה של המחברת; אחר כך הורחב המחקר לבתים נוספים ולערים נוספות.

סיפור הבית ביפו מופיע במלואו בפרק הראשון. הספר עוסק בהקשרים המרחביים, התכנוניים והנדל"ניים של בתים ואתרים רבים, בעיקר בערים יפו וירושלים. המחקר מתמקד במיקרו-גיאוגרפיה של כל בית ואתר במטרה להבין לעומק את ה"ארכיאולוגיה של הכתובת", כלומר לחקור היבטים ארכיוניים, תכנוניים, גיאוגרפיים ואנושיים הנוגעים לבעלות על הנכס ולזהות דייריו המתחלפים, ולגבש מסקנות ותובנות תיאורטיות ופרקטיות-תכנוניות. למען הגילוי הנאות אציין כי המחקר החל להתגבש לפני יותר מעשור,

* ד"ר חן משגב, המחלקה לסוציולוגיה, תקשורת ומדע המדינה, האוניברסיטה הפתוחה

בעת שפנסטר הייתה מנחת הדוקטורט שלי. במהלך השנים ראיתי כיצד הפרויקט הולך ומתרחב, ואף שלא השתתפתי בו מעולם עקבתי אחריו בעניין. כעת מתפרסם הספר המרשים והעשיר, הכולל מבוא וסיכום תיאורטיים ומתודולוגיים ופרקים המסכמים את התובנות מהבתים ומהאתרים שחקרו פנסטר ושותפיה. חלק ניכר מהפרקים הללו פורסמו בעבר כמאמרים, והם מובאים בספר בתמצית ובאופן נגיש יותר לקוראת המשכילה. הספר כולל גם שני פרקים המסכמים תובנות פרקטיות ופדגוגיות מקורס אקדמי שעירב סטודנטים במחקר.

אחת מתרומותיו החשובות של הספר לידע ולשיח הביקורתי בתכנון, בגיאוגרפיה חברתית ופוליטית ובהיסטוריה מרחבית של הסכסוך הישראלי-פלסטיני נעוצה בדיון הרפלקטיבי והמעמיק מאוד שלו באפשרויות לעקוף את מנגנוני ההסתרה והדחקה של העולות ההיסטוריים שנעשו כאן, ובעיקר לעקוף את "מנגנוני ההסדרה והחיסיון של חומרים ארכיוניים הקשורים לסכסוך הישראלי-פלסטיני" (עמ' 10), שכן ברמת הכתובת – או המיקרו-גיאוגרפיה – מנגנוני ההסתרה והחיסיון אינם פעילים באותה מידה כמו ברמות אחרות. מתודולוגיית המחקר מסתמכת בעיקר על ארכיונים קיימים ותיקי בניין, וכוללת התחקות אחר השינויים בבעלות על הנכסים וניסיון לאתר בעלים קודמים ואף לשוחח עימם ולערבם בפרויקט. משימה זו לא תמיד צלחה, גם בשל התנגדות מוצדקת לשיתוף פעולה של הבעלים המנושלים עם החוקרות – שיתוף פעולה שאינו מוביל מבחינתם להכרה בעוול ופיצוי. כך יצר המחקר "ידע אלטרנטיבי" – [ה]חושף היסטוריות חדשות ומחוקות ועושה דה־קולוניזציה של ידע – שיכול לשמש כלי חברתי להובלת שינוי" (עמ' 12, ההדגשות במקור). מתודולוגיה זו אינה חפה ממגבלות, שכן בסופו של דבר עליה להתמודד עם רוחות רפאים של ממש ועם סוגיות שבלב ליבו של הסכסוך: סוגיית הפליטים, סוגיית הבעלות על הרכוש הנטוש, נכסי "נפקדים", ואפילו שאלות עכשוויות של שימור ותכנון והאופן שבו אלה מנכיחים את העבר. הספר מתמודד עם המגבלות והבעיות בעזרת רפלקטיביות נחושה, מתאר את הקשיים וההתנגדויות שעלו במהלך המחקר, ומציג בכנות את יכולתו המוגבלת של המחקר לחולל שינוי חברתי ופוליטי של ממש, כמצופה ממחקר ביקורתי במדעי החברה. כך למשל הספר מתמודד עם השאלה אם ההצעות הפרקטיות המובאות בו הן בעצם "מנגנון נוסף של מחיקת העבר הפלסטיני? שהרי הרובד הרלוונטי ביותר – זה של רכוש וקניין פלסטיני שהולאם ופתרון פוליטי-מדיני לכך, אם בצורת שיבה פיזית ואם בצורת פיצויים על רכוש שהולאם – אינו מופיע כלל בספר" (עמ' 263). התשובה המנומקת מכירה במגבלות הגלומות ברעיון הארכיאולוגיה של הכתובת, אך הכותבת טוענת, ובצדק, כי "דווקא בגלל העובדה שגורם המחיקה החזק ביותר הוא התחדשות עירונית בעידן הנאו-ליברלי שהוא כה דומיננטי בפיתוח עירוני ישראלי, הצעתנו נובעת מהחשיבה שישום המתודה של ארכיאולוגיה של כתובת בפרויקטים של התחדשות עירונית יש בהם כדי למזער 'נזקי שיכחה' שפיתוח זה מביא מעצם טבעו כאקט של הרס ובינוי מחדש" (עמ' 263). יצירת הידע האלטרנטיבי והדה־קולוניזציה של הידע הם תרומה משמעותית וחשובה, ויש לומר – גם ייחודית וחריגה, של ספר זה.

הספר טוען אפוא כי החוקרות והחוקרים שהיו מעורבים בפרויקט הפכו "חוקרים־אקטיביסטים" (משגב, 2021). משום שהעלו אל פני השטח נושאים מושקטים ושנויים במחלוקת, וגם משום שיצרו מגע אישי עם בעלי נכסים פלסטינים מהעבר ועם דיירים

ובעלי בתים יהודים מהעבר ומהווה, חיברו ביניהם ואף קישרו בינם ובין אנשי תכנון, שימור ואקדמיה. לפי גישה זו, המוכרת בספרות כגיאוגרפיה אקטיביסטית, אנשי אקדמיה מתחומי חקר המרחב (למשל גיאוגרפיה, תכנון או אדריכלות) מנצלים את הידע האקדמי והמקצועי שלהם על מנת לקדם שינוי חברתי ופוליטי (ראו גם Ward, 2007; Routledge, 2009). גם הגישה הזאת, שאינה שכיחה בכתיבה האקדמית בישראל, והרצון לערוך מחקר שיתרום גם לשינוי חברתי ופוליטי, הם תרומות חשובות וייחודיות של הספר.

קשה לסקור אחד לאחד את פרקי הספר הרבים והמורכבים, משום שכל אחד מהם מעלה סוגיות חדשות ומושגים תיאורטיים רלוונטיים למקרה המבחן. על כן אתמקד כאן בפרק אחד מוצלח במיוחד – הפרק השני בחלקו הראשון של הספר, העוסק ב"פ. פרק זה, "פוליטיקה של הכרה בין אנטגוניזם לאגוניזם מגשר: שבטי ישראל 58, יפו", מבוסס על מחקר של רונן בן אריה וטובי פנסטר ועל מאמר של השניים שפורסם באנגלית. מוצגת בו סקירה תיאורטית מרתקת של "תכנון בערים של שונות" (עמ' 61-64), והוא דן בתהליכים עכשוויים של ג'נטריפיקציה ובמושגים תיאורטיים כמו אנטגוניזם ואגוניזם בהקשרם הפוליטי והאורבני. הפרק מנתח סיפור אורבני יפואי באופן מעמיק ומציע דרך רלוונטית לגישור על קונפליקטים מרחביים בערים שרוחות הרפאים של העבר מרחפות מעליהן כל העת.

פרקים אחרים בספר מציעים דיון עכשווי בסוגיות של ניאו-ליברליזם, שימור והנכחת העבר. המסקנה העולה מהדיון הזה היא כי "ביטויים אלה משתנים בין כתובת לכתובת, אך המהות הקולוניאלית נשארת בעינה ומתבטאת בניצול כוחני, בנישול ובאי שוויון מרחבי-תכנוני מתמשך על בסיס אתנו-לאומי" (עמ' 257). זוהי מסקנה חשובה, אך עם זאת עולה השאלה אם ריבוי המושגים התיאורטיים אכן מאפשר לזקק בבהירות את אותה מהות קולוניאלית או לפעול לתיקונה כפי שהספר מבקש לעשות, כאמור. לטענתה של פנסטר, "כל אחד מהמושגים התיאורטיים רלוונטי לא רק למחקר על הכתובת המסוימת שבמסגרתה פותח אלא גם למחקרי כתובת אחרים" (עמ' 257). לטעמי, היה אפשר לצמצם במעט את המסגרת המושגית, לרכז אותה בסקירה התיאורטית שבפתח הספר ולהימנע מעומס המושגים לאורך הפרקים. נוסף על כך, בחלק מהפרקים היה אפשר לתת קרדיט רב יותר לתלמידי המחקר ולשותפים לו, שכן ברור לחלוטין כי פרויקט מחקרי כה גדול, מורכב ועשיר מחייב שיתוף פעולה בין חוקרות וחוקרים רבים. כך למשל בפרק 13, פרק חריג ומרתק העוסק ב"מרחבים מוזיקליים" וכתוב כולו בגוף ראשון, אך הסטודנטית שערכה את המחקר המתואר בו מוזכרת רק בהערת שוליים. לסיכום, מדובר בספר עשיר תיאורטית ואמפירית, מורכב מבחינת מגוון מקרי המבחן ונקודות המבט שהוא מציג, וחשוב וחיוני מבחינה חברתית, תכנונית ופוליטית. הספר תורם תרומה חשובה לספרות העוסקת בביקורת המרחב, התכנון והעיר בישראל-פלסטין, והוא בוודאי יפתח פתח למחקרי המשך מרתקים וחשובים.

מקורות

- משגב, חן. (2021). מושגים פוליטיים של מחאה, אקטיביזם וידע: מבוא תיאורטי. מפתח – כתב עת לקסיקלי למחשבה פוליטית, 16, 3-18.
- Routledge, Paul. (2009). Activist geographies. In Rob Kitchin and Nigel Thrift (Eds.), *International Encyclopedia of Human Geography* (pp. 7–14). Elsevier.
- Ward, Kevin. (2007). Geography and public policy: Activist, participatory, and policy geographies. *Progress in Human Geography*, 31(5), 695–705.